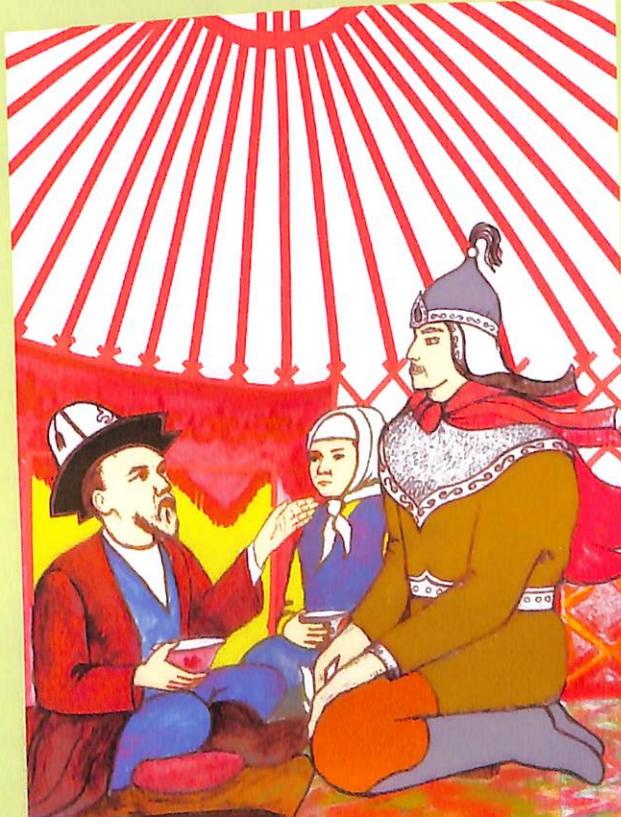

МАНАС ӨРНӨГҮ

Кармышаков Аман Нурдин уулу

Манас өрнөгү

*Манас эпосун окуп-үйрөнүүгө кызыккан кенже
класстардын окуучулары учун кошумча окуу куралы.*

*Кыргыз билим берүү академиясы тарабынан
жактырылып, басууга сунушталган.*

БИШКЕК -2015

УДК 37.0.
ББК 74.26
К 24

Пикир жазгандар: С.Байгазиев, ф.и.д.,профессор Кыргыз билим берүү
академиясынын вице президенти.
А. Токтомамбетов; п.и.к. Мектепке чейинки жана
башталгыч билим берүү лабораториясынын башчысы.

К 24 Кармышаков Аман Нурдин уулу
МАНАС ӨРНӨГҮ. «Манас» эпосун окун-үйрөнүүгө кызыккан
кенже класстардын окуучулары учун кошумча окуу куралы. –
Б.: Айат. 2014. -80 б.

ISBN 978-9967-16-108-5

Бул кошумча окуу куралы Манас баатырдын элге кылган өрнөктүү
эмгектери аркылуу окуучуларды тарбиялоо маселесин көтөрөт. Анткени
бүгүн өз интеллектуалдык деңгээлин байытууну көздөгөн жаштар арасында,
бабабыз Манас баатырдын тарбиялык өрнөктөрүн окуп-үйрөнүү –
сыймыктуу көрүнүшкө айланып барат.

Мында Манас баатыр туула элек кездеги айрым окуялардан баштап, анын
бала чагындагы алгачкы эрдиктери, ураандары, канча ирет кан шайланып,
душманына кантип, эмне үчүн жоомарттык көрсөткөнү, кечиримдүүлүк,
кеменгерлик сапаттары, жоого кийген кийимдери, курал-жарактары, минген
аттарынын айрым сырдуу таржымалдары, колдонгон гүлазыктары, касиеттүү
дары-дармектери, асаба-туулары, эл алдында берген анттары жана улуттук
дөөлөттөргө чейинки баалуу түшүнүктөр камтылган. Ал эми айрым
тексттердин кайсы варианттан алынгандыгын ырастоо учун манасчылардын
аты-жөнү кашаага алынып; мисалы: Саякбай Карапаев – (СКВ же СК);
Сагымбай Орозбаков – (СО), кыскартылып берилди.
Эмгек түзүүчү-автордун өз каржатына басылды.

К 4306010000-14

ISBN 978-9967-16-108-5

УДК 37.0
ББК 74.26

© Кармышаков Аман Нурдин уулу, 2014

«Манас Гимни»

Кайың барбы кыргыз балта чаппаган,
Кыр-жон барбы кыргыз кыргын таппаган.
Кылымдарга аты калбай өчөөрдө,
Кыргыз элин кыраан Манас сактаган.

Кайырма:

Асман менен жериндин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй –
Тенир уулу эр Манас!

Белес-белден беш удургуп өткөн эл,
Арстан болуп ай чапчыган көчмөн эл.
Курандылап куруп бара жатканда,
Эр Манасты туу карманып өскөн эл.

Кайырма.

Манас улуу – кыргыз элдин желеги,
Ата мурас акыл-ойдун терени.
Түбөлүккө ташка тамга баскандай,
Кыргыз элдин адамзатка белеги.

Кайырма.

(Текстин автору А. Жакыпбек, Тенир Манас,
1995 – ж.552-553-б.б.)

1. Туула элек Манастан кимдер коркту?

1. Манастын тууларын билген көзү ачыктар

Бир күнү Раң Күдүк деген көзү ачык Алоокеге келип, мындай дейт:

-Таксыр, кыргыздан бир баатыр бала туулат экен. Ал эр жетсе бүт кыргыздардын башын бириктирип, кытайды багынтат. Жер бетинде ага тендешээр баатыр чыкпайт. Ал, ачуусунан арстан, каарынан ажыдаар корккон эр болот.

Тыңшап турсаң шумдукуу,
Раң Күдүктөн үн чыкты:

-Таксыр мени угунуз,
Кепке көңүл бурунуз,
Алдырсаңыз ачууга,
Анда мына башыбыз,
Алып тыңдым кылыңыз.
Алдын ала билгеним,
Чындыкпы дейм мунубуз.
Алтайdagы кыргыздан,
Баатыр бала туулат.
Эр жеткенде атагы,
Ай-ааламга угулат.

Адамзаттан башкача,
Арыстандай сүрү бар.
Чуулганды баштаса.
Багындырып кытайды,
Бээжинди алаар түрү бар.

Аны укканда Алооке коркуп кетет. Алактап Чет Бээжиндин каны Эсенканга барат. Эсенкан Жангир

аттуу көзү ачыгын чакыртат. Жангир “далыны”
карап мындай дейт:

- Таксыр, муну угунуз,
Элицизге чыдагыс,
Болмок болду кыйын иш.
Каары катуу ал бала,
Алтай жакка айдалган,

Кыргыздарда төрөлөт.
Атасынын төрүндө,
Ак бешикке бөлөнет.
Аман-эсен жетилип,
Алптар менен теңелет.
Тендеши жок эр болот,
Колдогону шер болот.
Аны менен кармашкан,
Кара жерге тен болот.
Кандай алпың болсо да,
Ал баладан кем болот.
Жер үстүндө жараган,
Мындай сүрдүү жан болбос!
Анын өзүн колдогон,
Мындай сырдуу шаң болбос!
Асманында Кыргыздын,
Мындан ачык таң болбос!
Бул ааламды бийлеген,
Мындай айкөл кан болбос!

Каарданган Эсенкан жаман кабар угузганы учун
Жангир менен Раң Күдүктүү терең орго салдырып,
Түп-Бээжиндин каны Карыканга кабар жиберди.
Карыкан “даңзасын” окутуп, кыргыздан чын эле
Манас деген баатыр бала туулуп, кытайды чаап,
Бээжинде алты ай кандык кыларын билди да,
шашкалактап кайра Эсенканга айттырды. Эсенкан
көзү ачыктарын ордон чыгарып, тактап дагы
сурады. Жангир менен Раң Күдүк мындай деди:

-Таксыр бизди угунуз,
Кепке көңүл бурунуз.
Оюнузга төп келсе,
Биз айткандай кылыңыз.
Туулганда баланын,
Бармагынын алдында,
Кичинекей бөлтөктө,
Аты “Манас” жазылуу,
Аппак мөөр басылуу.
Ошону так текшерип,
Ал баланы кармаңыз,
Таап чыгып ойлонбой,
Жаштайында жайлаңыз.
Маани бербей бул ишке,
Таксыр каным акыры,
Арман кылып калбаңыз!

Эсенкан Раң Күдүктүн акылын жактырды.
Алаканын чапкылап, Алоокегеминтип буйруду:

Раң Күдүктүн айтканын,
Ниетинде жактырып,
Арам ойлуу Эсен кан,
Хии-хии-хии-леп каткырып,
Кытмыр жүзүн шат кылып,
Күшүндап бир кубанды.
Минтип буйрук чыгарды:
-Бытыратып кыргызды,
Бөлөк-бөлөк болтургун!
Айылдарын таратып,

Бештен-бештен кондургун!
Көзөмөлдөп турууга,
Ар бир беш үй башына,
Кытай, калмак журтунан,
Бирден «кечил» койдургун!
Боюнда бар аялын,
Ошол башчы кечилдер,
Эсепке ала жүрүшсүн!
Көзөмөлдөп ар бириң,
Качан туурун билишсин!
Туулган ар баланын,
Алаканын карасын!
Бармагынын алдында
Аппак мөөр басылуу,
Бала болсо алып кел,
А болбосо, жарып кел!

Алооке: - Хи-хи-хии! – деп жыргап күлөт. Анан ал
Эсенкандын буйругун аткарууга киришет.

(А.Жакынбектин варианты боюнча тестиер
балдардын тушунугунө ылайык текст иштеп, ыр
сантарын жазып чыккан түзүүчү-автор)

Эсенкан менен Алоокенин начар сапаттары –
коркоктук, кара-ниеттик, кытмырлык, өкумзор-
дук, мыкаачылык, таш боорлук.

Раң Кудук менен Жангир кандай адамдар?
Кара ниет, кошоматчы, аяр, сак.

Ой жүгүрт:

Алоокенин бул жоругу кыргыз элинин кайсы
макалдарын эске салат?

2. Манастын бала чагындагы окуялар

1. Алтайdagы окуя.

Ой жүгүрт:

Бул сүрөттө Манас баатырдын Алтайdagы
кайсы окуясы көрсөтүлгөн?

2. Жакып алып кетээрде устаты Ошпур Манаска кандай насаат айтты?

-Манас оң кулагың менен да, сол кулагың менен да ук. Элге тийишкен душмандын гана катыгын бер. Адегенде элинди эсте, андан кийин өзүм де. Бул эр жигиттин урааны. Менин сага белекке берген осуятым ушу. (А.Жакыпбек Төңири Манас)

3. Жакыптын Манаска айткан ақыл-насааты.

Жакып Ошпурдан баласын алып үйүнө келе жатып, Манаска атالык кеңешин айтты:
Чын дилинен Ошпурга,
Ыраазылык билгизип,
Кайты Жакып баласын,
Аксуруна мингизип.
“Угуп алғын уулум” деп,
Кеп-кеңешин көп айтат.
Атальғын билгизип,
Насаат сөзүн төп айтат.
Сергек мүнөз Манастын,
Дилгирлиги билинип.
Кандай кеңеш укса да,
Илгирлиги билинип,
Атасынын сөзүнө,
Кулак салып келет дейт,
Суроо салса атасы,
Сабыр күтүп шашылбай,
Орундуу жооп берет дейт.

Тулпарларын чуратып,
Маектешип баратты.
Ата-бала ошентип,
Сагынычын таратты.

4. Жылкы кууган калмактар

Ангыча, алардын тушунан уюлгуган чаң чыкты.
Көрсө, манжуу башчысы Кортук он чакты кишиси
менен жылкычыларга ээ кылбай, Жакыптын
жылкысын кубалап келе жаткан экен.

Ал ангыча алдыдан,
Уюлгуган чаң чыгат.
Жылкы кууган калмактар,
Кетпес кеги барчылап,
Салып келет ызы-чуу,
Атын сабап камчылап.
Калмак башы Кортугу,
Кортук деген зордугу,
Каарданып альштыр,
Жылкыларды кубалап,
Чуулганды салыштыр.
Жылкычысын Жакыптын,
Уруп, сабап, токмоктоп,
Башы-көзүн жарыптыр.
Анан минтип Жакыпка,
Капысынан кабылып,
Тушташ чыга калыптыр.
Аны көргөн бай Жакып:

-Токто, Кортук, токто! – дейт.
Көнүлүңе жакпасам,
Ачык айтып сотто! – дейт.
Дегениңе кынк этпей,
Көнүп берген мен элем.
Жайытыңдын акысын,
Отуз байтал, беш аттан,
Убагында төлөгөм.
Жылкычымды токмоктоп,
Жылкыларым қууганың,
Түшүндүрчү Кортугум,
Бул эмине кылганың?!

5. Кортуктун кордугу

Көпкөн Кортук сөз укпай корсулдап, Жакыпты
камчы менен башка чаап жиберет.

Анда Кортук чокчондол:

Бай Жакыпты качырды,
Камчы менен бир салып,
Анан минтип бакырды:
-Мен деген мен Кортукмун!
Кортук деген зордукмун!
Каалагандай жүрөмүн,
Өзүмдү-өзүм билемин!
Жылкыңды эмес, кааласам,
Жон-теринден тилемин!
Жоон териң сыйрыймын!
Жолго-белге илемин!
Уктуңбу бай Жакыбым?!

Каалап калсам эгерде,
Алдыңдагы атыңды,
Сенден сурап отурбай,
Тартып алыш минемин!
Аны укканда бай Жакып,
Эмне дээрин билбеди.
Ичен тутөп зилдеди.
Жооп айтабай Кортукка,
Кыйынсынган зордукка.
-Койсоңчу эми, Кортук, деп,
Күнк-мыңк этип үндөдү.

6. Бала Манастын алгачкы эрдиги

Эч нерсегетүшүнө албай карап турган
Манас, Кортукатасына кол көтөрүп кордогонун
көргөндө чыдабай кетти. Жанында турган Ыйман
деген жылкычынын колундагы укурукту сууруп
алып, Кортуктубашка бир чапты эле, ал атынан
кулап түштү.

Бала Манас шериңдин
Чындал кетти чыдамы.

Кордоң жатса атасын,
Карап Манастирабы.

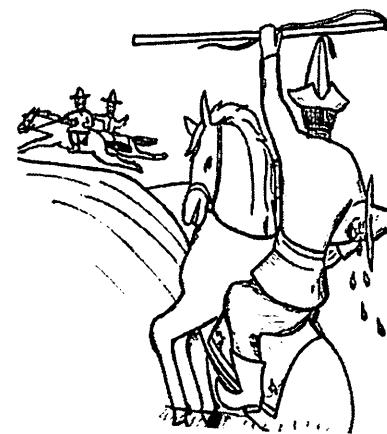
Аксуруна теминип,
Каарына алып керилип,
Карамуртөз Кортуктун,
Чыккыйынын тушу деп,
Кулак түбү ушу деп,
Укуругун имерди,

Шилтей тартып жиберди.
Манжуулардын Кортугу,

Кортук деген зордугу,
Кулап түшүп атынан.

Кара жерге чабылды.
Жаны чыга чаңырды,

Карап турган калмактар,
-Байла, байла, байла! – деп,
-Карма, карма, карма! – деп,
Ачууланып жабылып,
Азыр кармал алчудай,

Эр Манастын мойнунा,
Сыйыртмагын салчудай.
Түш тарааптан качырды.
Баары бирдей асылды.

Ошондо Манастын ачуусу чындалпекелди.
Бирөөнү атынан жуулуп, аны менен экинчисин уруп,
ал эми бириң үзөнгүсүнө бастырды. Жүрөгү
түшкөн калмактар коркконунан артын карабай
качты, өз жанын куткарғыча шашты.

Бала баатыр Манасын,
Каарын катуу салыптыр.
Бирөөн мыкчып алыштыр,
Кууп жетип качырып,
Төбөсүнөн ашырып,
Экинчисин уруптур.
“Кыйынсынган калмакты,
Мындай кызык кыльптыр.
Кайран бала кабылан,
Атасы үчүн аянбай,
Кечип коюп жанынан.
Каптап келген калмакка,
Алгыр бүркүт өндөнүп,
Шукшурулуп кирилтир.
Жеткен жерде чөндөэли,
Улам бирөөн илиптир.
Үзөнгүгө бөктөрүп,
Башын чертип жүрүптур.
Жаны ооруган калмагын,

Тилеп тириүү калмагын.
Чыдай албай чаңырат.
Тыбырчылап жалынат.
Жалынганын бошотуп,
Кармашам деп келгенин,
Муштум менен кулатат.
Бет келише калганын,
Укуругун бир шилтеп,
Кериле чаап сулатат.
Колго тийген да бирин,
Такымына бастырат.
-Кана, келип көргүн! - деп,
Келсөн эле өлдүн деп,
Бала Манас көк жал эр,
Ха-ха-халап каткырат.
Мына ошентип калганы,
Алы жетпей балага,
Кутулгучча шашты дейт,
Кудайына жалынып,
Артын карап алактап,
Качып бара жатты дейт.
Ошентипбала Манастынат жалын тартыш
мингендеги алгачкы эрдиги өз атасын коргоо менен
башталды.

(А.Жакыпбектин варианты боюнча балдардын
тушунүгүнө ылайык текст иштеп, ыр саптарын
жазып чыккан түзүүчү-автор)

Манас өрнөгү:

Эр жүрөктүгү, атасын коргон, адилетсиздикке
каши тура билгендиги, акыйкатчылдыгы.

Кортуктун зыяндуу сапаттары:

Менменсингени, өз күчүн билбегени, оройлуугу,
зордукчулдугу, ырайымсыздыгы.

Сөздүк:

Көзү ачык – болор ишти алдын ала билген адам.

Даңза – сырдуу иштер катталган ыйык китең.

Аяр – сыйкырчы.

Зилдеди – ичинен ачууланды, ичинен кайгырды.

Зулум – каардуу, кара муртөз.

3.Бала Манастын алгачкы ураандары

1.Бала Манастын 1-жолу чакырган урааны:

Манас сегиз жашка чыгыш, жанына кырк бала
жыйнап, Чоң Алтайдын талаасына оюн куруп
жатса, калмактын сексен баласы жетип келип,
алардын оюнун бузат. Кыйынсынып, тенсингинбей
колуна тийгенин сабайт. Манас ортого түшө калып:
“Койгула балдар”, деп ынтымакка чакырса сез
угушпайт. Кайра Манаска кол салышат.

Ошондо Манас бакырды:

“Кыргыздал!” ураан чакырды.

Кара чокмор алганы,
Карсылдата салганы.
Сексен бала дыркырап,
Быт-чыт болду быркырап.

(Б.Жакиев.Манас кыргыздардын баатырдык эпосу)

2.Бала Манастин 2-жолу ураан чакырышы

Манастин алгачкы жолу “Манастан!” ураан чакырышы А.Жакыпбековдун вариантында

мындай берилет:
“Калмактын Домобил деген баатыры Кортуктун кунун кууйм деп, кол жыйнап келе жатыш, жолдон ошол эле Кортуктун айылын чаап, жылкысын айдал алат. Айыл баатыры Дөгөн алар менен кармашып жатыш курман болот. Ошондо Кортуктун он беш жаштагы уулу Шакум, тууганым деген Домобилдин кордугуна чыдабай: “Ушундай ач көз, таш боор туугандардын кордугун көргүчө, душманыма кошулуп кеткеним артык. Балким Манас баатыр макул болсо, анын жардамы мененэлимди бул кордуктан куткарып алармын”, – деген үмүт менен, Жакыпка барып жалынып, Манаска чоро болот.

Домобил баштаган калмактарга каршы күрөштө Жакып менен Акбалта баш болуп, найман, конурат, үйшүн, алчын, казак өндүү жардамга келген элдердин аксакалдары кеңешип: «Бир муштумдай түйүлүп, бир ураан менен чыгалы, бирок, урааныбыз кандаи болот?» – деп ойлонуп туруп калышат.Аңғыча Аксур деген быштысын атырылтып, найзасын сундуруп, алдыга суурулуп чыккан бала Манас, мына минтип ураан чакырып, душманга бет алат:

– *Манас! Манас! Манас!*Ошондо эмнеден баштаарды билбей турган кол анын артынан Манастан ураан чакырып, калмактарды капитап кирет. *“Манас!”* урааны алгачкы жолу ошондо жаңырат. (А. Жакыпбек, Тәңири Манас)

Ал эми Б. Жакиев түзгөн кысылган варианта бул эпизод төмөнкүдөй берилет:

“Мына ошондо жаш Манас,
Найзасын колго алганы,
Айбанбозду чуратыш,
“Манастан!” ураан салганы,
“Манас, Манас, Манас!” деп,
Алдыга жөнөп калганы.
Баары кирди бакырып,
Кылкандай найза жапырып,
Башка сөз кирбей оозуна,
“Манастан!” ураан чакырып...

3. Ураандын сүрү

Шооруктунұч жұз миң аскери менен болгон согушта кыргыздын алтымыш миң колу жер жаңырта; “Манастан” ураан чакырат. Аны уккан Шооруктун желдеттери коркконунан алдастап қачып калат. Ошондо Эр Манас буйрук берет:

- Кана менин баатырларым! Алама-аан!

Кыргыз кошууну чабуул коёт. Ураан жер жаңыртып, жоонун жон териси дүркүрөйт:

- Манас! Манас! Манас!
- Кыргыз! Кыргыз! Кыргыз!

(А.Ж. “Тәңири Манас” 191-бет)

4. Ураан чакыруунун максаты:

Жоокерлерди шердентүүгө, согуштук аракетин күчөтүүгө, жеңишке умтулууга, чабуул аркылуу улуу жеңишти камсыз кылууга үндөө, чакыруу.

5. Бала Манастын алгачкы согушу

Ошол кармашта эр Манас Аксур быштысынын тизгинин көё берип, найзасын сундуруп, жер жайнаган калмактарга каршы чабуул койду. Бала баатырдын сүрүнө туруштук бере албаган калмактар олжолоп алган дүнүйөсүн таштай қачышты. Манас эрдик артынан эрдиктерди көрсөттү. Анын курама колу калмактарды толук талкалап, өлгөн Кортуктун айылын жоодон бошотту. Бул атагы дүйнөнү дүнгүрөткөн Манас баатырдын алгачкы согушу эле.

6. Алтай эл биримдиги кантип башталды?

Ошентип бала Манас өзүнүн баатырдык алгачкы согушун адамзат баласынын адилеттигин орнотуу үчүн жүргүздү. Ошол согуштан кийин Алтайда жашаган казак, манжуу, калмак, алчын, үйшүн, конурат, өндүү элдер, бала Манастын баатырдыгына баштарын ийип, туусунун алдына биришиши. (А. Жакыпбектин, Төңири Манасынан)

Домобилдин терс сапаттары – караниеттigi, таш боордугу. Тууганчылыктan дүнүйөнү артык көргөн ачкөздүгү.

7. Бала Манастын өрнөгү:

Душманы Кортуктун баласын кектебегендиги, ага жардамга барып, элин боштондукка чыгарганы – бала Манастын айкөлдүгү.

Аксакалдар кандай ураан чакырабыз? – деп бир чечимге келе албай турганда топтон сууруулуп чыгып, “Манастан” ураан чакырып, душманга бет алыши – анынэр жүрөк, чечкиндүүлүн көрсөтөт.

Сөздүк:

Күн куу – өлгөн адамдын баасына ченеп мал төлөттүү.

4. Эр Манастын Таласта той бериши

1. Тойго келген кандар менен баатырлар

Ошентип Манас баатыр өз Ата журтурун душмандан бошотуп, Таласка келип той берип, айланадагы кандарды чакыртты. Тойго Анжияндан Алабек, Кокондон Козубек, Маргаландан Малабек, Самаркандан Санжыбек, Оогандан Акун кан, Алты шаардан Айдарбек, Сары Аркадан Айдаркан, Кебез Тоодон Дайлама өндүү сегиз кан келди.

Ал эми Ташкенден Көкөтөй, Маймундардан Шоорук хан, Эштектерден Жамгырчы, Нойгуттардан Акбалта, Казактардан эр Көкчө, эки Кемин,

Сары-Өзөн Чүйдөн эр Урбү, Кыпчактардан
Камчыбек, жана да Кыргылчал баш болгон кырк
чоро, атасы Жакып бай, ақылманы Бакай, ырчысы
Ырчуул, куудулу Ажыбай, бала баатырлары Чубак,
Сыргактар келишти. Ал эми кеменгер кенешчиси
кан Кошой той башчысы болду.

(А. Жакыпбек, Төңири Манас)

2.Кандар эмне үчүн Манаска баш ийүүгө аргасыз болду?

Бакай чогулгандарга
жалгыз тал чырпыкты
көрсөтүп минтти:

-Мына бул чырпыкты
ким сыйндыра алат?

-Ой, аны мен оной
эле сыйндырам! – деп,
Санжыбек кан суурулуп
чыгып, чырпыкты дароо
эле сыйндырып таштады.
Ошондо ақылман Бакай
чогулган кандар менен
баатырларды эсептеп,
алар канча болсо ошончо
чырпыкты бириктire
байлаап, Санжыбектин колуна берди. Санжыбек топ
чырпыкты сыйндырмак турсун, иие да албады. Бакай
калган кандарга минтти:

-Кана, эми мууну ким сыйндыра алат? Өзүн
баатыр сезгендер күчүн сыйнады, бирок эч ким
сыйндыра албады. Бакай эми топ чырпыкты
Манаска сунду. Манас аны бычыргата кармап, экиге
белүп таштады. Тургандар дуулдай түштү. Алар
Манастын күчүнө чындал баш ийди.

-Көрдүнөрбү туугандар! Таянаар тирегибиз да
Манас! Баш иер каныбыз да Манас! Жалгыздап
жашасак, мына бул бир тал чыбыктай кылыш
душман бизди бирден сыйндырып жок кылат. Ал
эмис Манастын айланасына бириксек, бизге эч
кимдин алы жетпейт! – деди Бакай. Чогулгандар
Бакайдын сөзүнө ынанып, Манаска баш ийип
беришти.

(А. Жакыпбектин, Төңири Манасынан)

Бакайдын өрнөгү:

Кандардын башын Манастын айланасына
бириктируүгө жасаган аракети – Манастын
кубаттуу мамлекет түзүү максатын колдогону.
Бул ақылман Бакайдын Манас баатырга
берилгендигин, кыргыз эли, ата журтуна чын
дилден кызмат кылуу максатын көздөгөнүнүн
далили. Бул Бакай бабабыздын урпактарына
калтырган асылөрнөгү. Бакай өндүү өз өлкөсү үчүн
күйгөн ақылман кенешчилер азыркы мезгилде да
кыргыз мамлекетине зарыл болуп турган чак!

5. Эр Манас канча жолу кан шайланган?

1. Эр Манастын биринчи жолу кан шайланышы
 Биринчи жолу Алтайда Манас он беш жашында салбырынга чыкканда кошо жүргөн сексен төрт бала ак тердикке салып көтөрүп, кан шайлап алган. Боз быштыны чалып, Манастын чатырынын босогосуна көк асаба найзаны сайш, Манасты ак тердиктин үстүнө, көтөрүп отургузушту да, жигиттер жети тегерене басып чыгып:

—Жаша Манас! Бар бол Манас!

— Манас! Манас! Манас! — дешти.
 (А. Жакылбек, Тәңри Манас, 1995-ж. 95-б.)

Кабылан Манас баланы,
 Качканына болбостон.
 Ак тердикке салышты,
 “Каныбыз!” деп дүркүрөп,
 Кан көтөрүп альшты.
 “Кан нөкөрү – бизбиз! деп,

Кашындағы боз балдар,
 Каткырып жыргап кальшты.

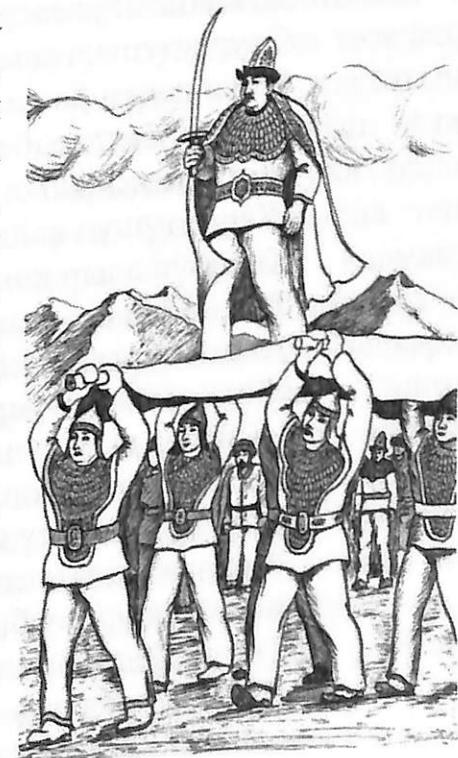
(Б.Жакиев.Манас кыргыздардын баатырдык эпосу.
 Б – 2011.48-б.)

2. Эр Манастын экинчи жолу кан шайланышы

Экинчи жолу да Алтайда Акбалта, Жакып, Бердике баш болгон жыйында казак, кыргыз, калмак, мангул урууларынан төрт жигит чыгып, Манасты колтуктап келип, ак кийизге отургузушту да:

—Жаша Манас!
 Жаша Манас! Жаша Манас!

— Манас! Манас!
 Манас!» - деп ураан чакырып, айлананы шаңга бөлөштү.
 (А. Жакылбек, Тәңри Манас, 1995- ж.101-103-б.б.)

Ал эми Б. Жакиевдин вариантында болсо:

Казак, кыргыз чогулуп,
Калмак, мангул жабылып,
Ак кийиздин үстүнө,
Бай Жакыпты салганы.
Баласы Манас баатырды,
Атасына биргелеш,
Отургузуп алганы.
Жети кадам басканда:
-Болду, балдар, болду! – деп,
Жеткилең Жакып карыя,
Жерге түшүп калганы,
Көтөрүп алыш көпчүлүк,
Жеке Манас баланы,
Алиги турган жыйынды,
Жети айланып барганы.
«Кан таажысы ушу» деп,
Эр Манастын башына,
Жыгалуу бөркүтү кийгизди.
«Мураабызга жеттик!» деп,
Калайык урмат билгизди.
Тойду Жакып баштады,
Ногойдон калган көк тууну,
Оболото аштады.
Токсон бээни сойдуруп,
Сарандыгын таштады.
Тогуз күндө той таркап:
«Кандуу журт» болуп калдык деп,

Кабылан Манас балага,
Бийлиktи берип салдык, - деп,
Келгендер кетти жайына.

(Б.Жакиев., Манас кыргыздардын баатырдык эпосу. Б – 2011.52-б.)

3. Эр Манастын үчүнчү жолу кан шайланышы

Манас баатыр Ата журтун душмандан тазалап, элин Алтайдан Ала-Тоого көчүруп келүү максатын көздөгөн эле. Эми ал максаты орундалыш, Ата журтуна келип, ата-бабаларынын журтуна ордо курдурup, той берди. Бирок, бул уч учурда тен элдин негизги душмандары – кытай, калмак, манжуунун адилетсиз, таш боор, куйту кандары – Эсенкан, Алооке, Конурбай, Жолой, Нескара ёндүүлөр менен күрөшүп, адилеттик орнотуу, элин боштондукка чыгаруу, эркин мамлекет куруу максатын көздөдү. Ошондуктан тойго келген кандар Манас баатырды “жалпы элдин башын бириктirген, кандардын каны болсун” – деп, ак кийизге салыш көтөрүп, ак ордону тогуз айлантыш, кан шайлап алышты. Бул Манас баатырдын үчүнчү жолу кан шайланышы болду.

(А. Жакыпбек, Төңiri Манас)

4. Манас баатырдын бейпил заманы

Манас бул жагы Самаркандан Букарга чейин, ары жагы Анжиян менен Кокондон, андан ары

Кашкарга чейинки колунан көөрү төгүлгөн усталарды алдырып, ата-бабаларынын ордосунун жаңына жаңы ордо салдырды да, тынч замандын жыргалына балкып жатып калды. Отуз жыл кордук көрүп, анан Манастай баатыр уулун ээрчиp, айлап-жылдан согушта жүрүп чарчаган элдин көңүлү жай алып, кыргыз жеринде чыныгы бейпил заман орноду.

(A. Жакыпбек, Тәңри Манастан)

5. Манастын Таластагы ордосу турган жер

Кең кол – Манастын Таластагы ордосу турган жер. Ал эми Кең-Кол өрөөнү Кара-Жылга, Кыргыз Ала-Тоолорунун ортосунан орун алган. Манастын Кең колдо турган бейпил заманын эңсөө менен эскергендиги тууралуу эпосто мындай саптар бар:

Алманбет, Чубак, Сыргагым,
Жаткандан жамбаш талбайбы?
Чырм этсе уйку канбайбы,
Кең-Колго тиккен бак барбы,
Керилип уктап жатуучу,
Кең-Колдогу чак барбы?... (СК, 2.100)

6. Манас баатырдын төртүнчү жолу кан болушу
Чоң казаттагы кандуу кармашта, бир түн дайынсыз жок болуп кеткен Чубак эртеси кытайдын Нескара деген қанын баш кылыш, кырк баатырын кошоктолпайдап келет. Алманбеттин кеңешин уккан Манас аксакал, баатырлары менен кеңешип:

– Эсенкан өз каалосу менен багынып берсин! – деп, Ажыбай менен эр Урбұну элчи кылыш, Нескараны аларга айдатып ийет. Ошондо эси чыккан Эсенкан, Айжанжүң менен Күнжанжунду эрчитип алдынан тозуп чыгат. Элчилерди кабыл алып, мунарга чыгып караса, темирден көпкөк тон кийип, тегиз тулпар ат минип, түбүнө азыр жетчүдөйкоё берсе Бээжинди, азыр бузуп кетчүдөй, кыргыз аскерлеринин сүрүн көргөн Эсенкан коркконунан баалуу белектерин жүктөп келип, Манас баатырдын алдында башы жерге тийгиче ийилип, кулдук урат.

Ошентип, канча жылдар боюу кыргыз тынчтык бербей кол элине душмандык кылыш, салыш, күчү жетсе басып алып, кордоп келген каардуу Эсенкан өз эрки менен багынып, кыргыздын Манас баатырын өз тагына өзу

отургузууга аргасыз болот. Бул Манас баатырдын төргүнчү жолку кандыкка көтөрүлүшү эле.

Журту бекер кырба? – деп,
Эр Манастын алдына,
Тартуу тартып, суранып:
-Каканчылуу Бээжиндин,
Кандыгын бердим, билип кет.
Астымдагы алтын так,
Сизге бердим, минип кет.
Нескара каным өлтүрүп,
Сындырбачы белимди?
Кан көтөрүп элиме,
Бердим Бээжин жеримди.
Кызматынды кылайын,
Айтканыңа көнөйүн.
Кыргында өлгөн адамың,
Кунун төлөп берейин.
Эсенкан мыңдай дегенде,
Кароол кандын баарысы,
Таазим кылыш Манаска,
Кулдук уруп ийилип,
Кырк жылы сууга чыласа,
Кыярып өңү оңбогон,
Алтын түстүү килемди,
Алыш келип жайды эми.
Айкөл Манас султанды,
Ак килемдин үстүнө,

Отургузуп алды эми.
Кан Эсенкан баш болуп,
Көтөрүп алыш барды эми.
Эсенкандын алтын так,
Алтын такка мингизип,
Каканчындын Бээжинге,
Кан көтөрүп салды эми.

(Б.Жакиев., Манас кыргыздардын баатырдык эпосу. Б – 2011.197-198-беттер).

7. Эр Манас максатына жеттиби?

Манас баатыр ата журтун
ээлеп алгандушмандарды
кууп чыгып, кыргыздарды
Алтайдан
Ала-Тоого көчүрүп келди.
Ошентип чачылган кыргыз
элинин башын кошут,
эркиндикке чыгарып, кубат-
туу мамлекет курду.

Манас баатырдын эли
учун кылган эмгеги кандай
бааланыш керек? Ал
максатына жеттиби?

6. Манас баатырдын колдоочулары

Кыргыз элинде (бөрү, жолборс, илбирс) өндүү сырдуу түшүнүктөр убакыттын өтүшү менен унтуулуп, баатырлардын колдоочулары катары гана кызмат кылыш калган.

1.Көсөө куйрук көкбөрү – карышкыр тукумундагы сыйкырдуу жаныбар.Манастын колдоочусу.

2.Кырк чилтен – Манас баатырдын сыйкырдуу колдоочулары. Алар эч кимдин көзүнө көрүнбөй. Манасты колдоп турат. Ал Иран мифтеринде да “чилтан” “чил” – кырк, “тан” – киши, – кырк колдоочу, кырк сыйкырдуу олуя деген түшүнүк берет. (Манас энциклопедиясы 378-б.)

3.Кырк чилтендин Манаска жолугушу Манас Ошпур койчунукунда кой кайтарып жүрүп, козусун бөрүгө алдырып ийет. Анын артынан кууп барып үнкүргө кирсе, анда кырк киши

отурган болот. Баарынын аргымактары канаттуу экен. Манас аларга салам айтып, козусун ала качкан бөрүнү издең келгенин айтат. Тигилер баланын саламына бир ооздон алик алып: “Ошол сен издең келген бөрүбүз”, – дешет. Манас ишене албай туруп калат. Тигилердин бири каткырып күлүп, ордунан тура калыш, силкинип койсо, «көкжал» бөрүгө айланат, кайра силкинип койсо, киши болуп калат.

Бир силкинип, бирөсү,
Көкбөрү боло калганы.
Бирде бөрү, бирде адам:
-Мындан ары билип жүр,
Илияс кызыр колдошун,
Кырк чилтен болот жолдошун! –
Ангыча арттан Чегебай,
Бала келе калганы.
-Баланын аты Чеге, – деп,
Кырк чилтен айта салганы.

– Сенин атың Чоң жинди эмес, Манас! Билип ал, биз кырк чилтен – сенин колдоочуларыңбыз! Ал эми мына бул баланын аты Чегебай. Бул сага чоро болот, мындан ары аты Чегебай эмес, Кутубий болсун! Сенин башка дагы отуз тогуз жолдошун болот, унутпа! – дешти да, көздөн кайым болушту. Ошол окуядан кийин Кутубий Манастын эң жакын чоролорунун бири болуп калды.

(А.Жакыпбеков. “Төңири Манас” 55-бетинен)

4.Кызыр Илияс – Манастын касиеттүү колдоочуларынан. Кээде кырк чилтендин ичинде айтылат.

Илияс – куранда пайгамбар. Сууга аккандарга, чөккөндөргө да жардам берет.

Суунун пири Илияс,
Азыр акең жар болуп,
Ошол жерде бар болуп,
Семетейди жылоосунан алды дейт".

(КФ, 176-инв., 114-б.).

5.Ажыдаар – Манас баатырды колдогон кырк чилтендин бири. Манас кыйынчылыкка түш келгенде Кырк чилтен, Шаймерден сыйктуу колдоочулары ар дайым жардамга келет. (И.Молдобаев, С.Алиев. Манас Энциклопедия 1995. 378-б.).

Кайып эрен кырк чилтен,
Канкор эрдин жолдошу.
Кырк чилтендин бирөөсү,
Ажыдаар болуп сойлошуп,
Бири кабылан, бири шер.

(Манас эпосунан)

6.Жолборс – Манастын колдоочуларынын бири. Чыйырды Манас боюнда барда жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Манас жаңыдан төрөлгөндө: "Бир карасаң баладай, бир карасаң сур жолборс" болуп көрүнөт. (СК, 1. 54).

7.Баба-Дыйкан – дыйканчылыктын пири. (СКВда) Жакып: "Малымды таратып түгөтмөк болдуң!" – деп ачууланганда Манас таарынып кетип калат. Ага жолдон бир аксакалдуу дубана жолугуп; "Эгин эгип, ортоқтош бололу", – деген сунушун айтат. Манасмакул болуп, экөө эгин эгет. Буудай бышкан маалда Манас алп уйкуга кирет. Бир күнү ойгонсо эгин орулуп, бастырылып, кызылы тоодой болуп жыйылып калыптыр. Алибетте бул иш дубанын сыйкыры болчу. Ал Манаска: "Алдынчагы атың жарабайт, бул данга жоого минер бир мыкты тулпар сатып ал", – деп, Аккуланын дайынын айтып, кенешин берип, жок болуп кетет. Аңгычалобнор деген көл жээгинен Карака деген кишибир кула тай жетелеп келет. Ал Манастын сүрүнөн коркуп, анын эгинин сурай албай туруп калат. Кула тай Манаска жагат. Манас, эгининин баарын берип, кула тайды сатып алат. Ошентип Баба-Дыйкан Манас баатырдын Аккула деген тулпарлуу болушуна жардам берет.

Сөздөрдүн мааниси:

Дубана – кудай учун баарынан баш тарткан адам.

Лобнор – көлдүн аты.

Көкжас – эч нерседен коркпогон, сурдүү бөрү.

Баба-Дыйкан – дыйканчылыктын колдоочусу, пири.

7. Манастын туусу

“Түү—элдин биримдигинин символу”

1. Туунун таржымалы

Туу байыркы Чыгышта, Индияда, Кытайдын ж.б. мамлекеттерде пайда болгон. Орто кылымдааны аттын күйругунан жасап, узун шыргыйдын же найзанын учунан бекитип альшчы. Кийинчөрөк тууну кездемеден жасап, бир тарабын жумуру жыгачка кадашкан. Туунун түсүн ар бир эл өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүнө жараша тандаган.

2. Манастын туусу – биримдиктин символу

Туу – асаба, желек байрак. Эпосто ар бир аскер бөлүгүнүн – ондук, жүздүк, миндиктердин өзүнчө желеги, байрагы болуп, анын түсү да ар бир бөлүктүн өзүнө гана таандык болгон. Бирок алардын баардыгы – бир гана Манастын туусунун алдында бириккен.

Ак асаба, кызыл туу,

Айгайлаган ызы-чуу,
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган ызы-чуу. (СО, 2. 31).

3. Туунун мааниси

Согуш учурунда тууну алып жүрүүгө атايын эр жүрөк баатырлар дайындалган. Алар тууну көрүнүктүү, бийик жерге кармашкан. Бул көрүнүш жоокерлерди шыктандырып турган. Туу кээде аскерлерди чабуулга, чегинүүгө же чогулууга белги

берип турса, кээде согуштун кандай багытта жүрүп жатканын билдирген. Мисалы: Чүйдү душмандан бошоттуу үчүн болгон согушта Туу түбүндө турган Кошой дөө көк асабаны желбиретип Ордого кирип келди да, курсусу менен Акунбешимдин Туусун кулата чаап, Ордо үстүнө кыргыздын Көк асабасын орнотту. Ошондо Көк асаба Манастын женишин куттуктап, желбиреп турду. Ошентип, туунун кулашы женилүүнү, ал эми орношу женишти билдирген.

Сөздүк:

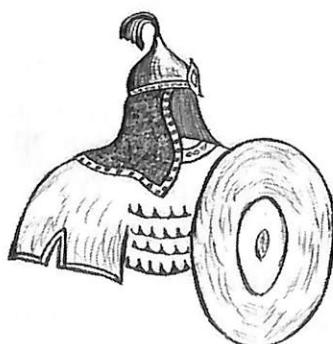
Күрсү – согуштук курал.

Оңдук – он кишиден турган аскер бөлүгү.

Туу тутуу – тирек кылуу, ага ишенүү.

8. Манастын жоо кийимдері

1. Туулга жана анын таржымалы

Туулга – согушта жоокердин башын, бетин, моюнун кылычтан, октон, ж.б. куралдардан коргой турган баш кийим. Алгачкы коомдо туулга чырпыйктан, жыгачтан же, териден жасалган. Кийин ар кандай формадагы туулгалар жасала

40

баштаган. Мисалы: Майды чынжыр-шакектерди бири-бирине туташтырып же, колодон, темирден туулга жасашкан. Анын ички бетин кездеме менен жумшактап, сыртына булгаары сыртташкан. Ошентип алгач башты гана калкалоочу туулгалар болсо, орто кылымдарда бетти, моюнду калкалай турган бөлүктөр да кошулган. Ошентип Туулга жасалгалуу баш кийимге айланган.

2. Туулганын касиети

Туулга согушта башты октон, найзадан, кылычтан сактоочу баш кийим. Аны кийип жургөн баатырдын денесине канча ок тийсе да башына тийген эмес. Эч кимден женилбеген Сыргак баатыр да чоң казатта калмактын Конурбай баатырын атынан ыргыта сайып, Алгараны барымтага алганда алдындагы Көкчебич деген аты мұдурұлуп, башындагы болот туулга ыргып кетет. Ошол учурдан пайдаланган кытайдын Шыпшайдар деген кылмергени Сыргакты чекеге атып өлтүрөт.

Тарыхта туулганын касиети Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен да көрүнөт. Мис: Култегинге арналған жазмада жоонун огу баатырдын соотчопкутуна канча тийсе да, анын жез Туулга кийген башына бир дагы жебе тийбегени белгиленген.

3.Ак олпок Олпок – ичине кебез, жұн салынып шырылған ок өтпөс сырт кийим. Баатырлар олпокту көбүнчө соот менен кошо кийишкен. Кәэде олпоктун өзу да соот түрүндө жасалған. Андай олпоктун ичине металл тор же темирдин күкүмү ширетилген. Манастын Ак олпогу да ушул ыкма менен жасалған.

“Ок өтпөгөң олпокту,
Кийишермин дечү элем” (СК, 2. 95-6.)

4.Аккүбө – Манастын ок өтпөс тону.

5.Соот – найзадан, кылъыткан, ж.б. куралдардан денени сактоо максатында баатырлардын согуштук кийими. Ал болот шакекчелерди бири-бирине чиркештирип, көйнөк формасында жасалат. Соот алгач Ассирияда пайда болуп, байыркы римдиктерге, сарматтарга тарап, Орто кылымдарда Арабдарда, перстерде жана Орто Азия элдеринде колдонула баштаган. Ал эми *kyrgyzdar болсо* соотту 5-кылымга чейин эле пайдаланып келген. Аны Манас баатыр баштаган чоролор менен жоокерлер согуштук кийим катары колдонгон.

“Соот, чарайна, кыягы,
Кырк баатырды карасак,
Соо болбостой сыягы”, (СО, 3. 138)

6.Чарайна – ич кийимдин сыртынан кийиле турган соот. Ал калың териден, булгаарыдан же катуу металдан денеге қынай жасалат. Мындан сырткары атайын баатырдын төшүнө тартууга ылайыкталып жасалған темирди да чарайна дешкен. Сыргак баатыр Алманбетке жолдош болуп чалғынга жөнөөрдөгү жоокердик кийим кийген көрүнүш эпосто мындай берилген:

Көлүктүн бели ийилип,
Көпкөк темир кийинип,
Соот, чарайна, кыягы,
Жоодон качпас сыйагы,
Бет алыш Бээжин элине,
Белдемчи тартып белине,
Калкан жаап башына,
Камдап алыш жарагын,
Кан Сыргак келди кашына (СО, 4. 175)

7.Кыяк – жоокерлер согушта кийүүчү соот, кийим, чарайна. Соот, кыяк синонимдик маанидеги кийим. Бирок, аны Манас айтуучулар эки башка кийим катары айткандаiktan эки башка атальшта кездешет. “Чарайна, соот, кыягы, чамынган арстан сыйагы”. Мисалы: Кыз Сайкалдын жоо кийими төмөнкүдөй берилген: Жоого кийчү жарагын,
Баарын кийди карагын.
Карыпчы менен кыягы,
Кыз да болсо капырай,
Каармандай сыйагы.

8. Кыргыз жеринин кен байлыктары

Кыргыз жери кен байлыктарга бай болгондуктан Манас эпосунда да алтын, күмүш, калай, жез, темир, коло, коргошун, ж.б. асыл таштар казылып алынган. Бөлөкбай баш болгон чебер усталар менен зергерлер ал кен байлыктарды өтө билгичтик менен эритип иштетишken. Алар Манастын жана анын **чоролорунун согушка керектүү курал-жарактарын** – **мынтыгын, кылышын, курсу-чокморун, жаа огун, найзанын учун, ат жабдыктарын, ошондой элежоо кийимдерин** – алтын таажысын, тонун, чопкутун, туулгасын жасаган. Бөлөкбай ал гана эмес **күмүштөн дилде** (акча), жамбы, кемерлерди кооздогон. Мисалы: ал Манастын дүрбүсүн эмнеден жасаганы эпосто мындай сүрөттөлөт:

9. Манастын дүрбүсү

Алтындан кылган сабы бар,
Бой тумар чалыш кабы бар,
Ичин алтын ашаган,
Айнегин көөхар жасаган.
Жакут таштан жардырган,
Артык уста Бөлөкбай.
Айнегине салдырган,
Тиктегенде адамды,
Көрсө мээрин кандырган,
Жоону көздөй салдырган,
Жоодон кабар алдырган,

Жолборсундуң чоң дүрбү.
(СК, Семетей, 1. 94).

Сөздүк:

Белдемчи – белден ылдый кийилген кийим.

Чарайна, соот, кыяк, карыпчы – жсоо кийимдери.

Туулга – жез же темирден жасалган баш кийим.

Көөхар, жакут – асыл таштар.

Ашаган – мында жалаткан деген мааниде.

9. Манас баатыр минген аттардын сыры

1. Алгара, Ачбуудан, Аккула үчөөнүн жакындыгы жөнүндө кызыктуу уламыштар

Эсенкандин буйругу боюнча Алооке Алтайдагы кыргыздарга кордук көрсөтүп, кош бойлуу аялдарга кыянаттык кылганда, Акбалта менен Жакып отуз төөгө алтын-күмүш жүктөп, тарттуу алып барып, дүнүйөкор Эсенканды жибитип, андан бул кыянат иши токтолуусун суранышканда Эсенкан макул болот. Ошондо анын чарбагында суу ичип турган кула тайды көрүп калып, Акбалтанын кеңеши боюнча Жакып Эсенкандан сурап алат:

– Сураганыңар “даакысы” түшпөгөн бир жүдөө кулун экен, ала бергиле, - деп, жылкынын сырын жакшы билбegen Эсенкан ал кулундуң энеси Кула

бээниң таржымалың айтып берет. Көрсө Кула бээ үйүргө кошулбай жүрүп, он бир жылда араң үч кулун тууган экен. Бириңчисин эки жылдай жок болуп кетип, бир кара кулун ээрчитип келиптir. Ал кара кулунду Алооке сурал алып, Конурбай деген баласына мингизет. Кула бээ дагы эки жылдан кийин, эки жыл жоголуп кетип, бир жээрде кулун ээрчитип келет. Кийин ал жээрде кулунду Жолойдун атасы сурал алат. Бирок ал кара кулун менен жээрде кулун бул кула тайга караганда тыңыраак эле дейт Эсенкан.

2.Ачбуудан, Аккула жана Мааникер үчөөнүн жакындыгы жөнүндө уламыш

Бул уламышта Манас баатырдын Аккула, Жолой дөөнүн Ачбуудан, Бокмурундуң Мааникер деген тулпарларынын бир туугандыгы баяндалат. Ал үчөө төң Акас деген кыргыз мергенинин Кула бээсинин кулуну болгону айтылат.

Калмактар кыргыздарды чаап алып, аларды туш тарапка таратат. Ошондо Акас мерген баштаган он түтүн кыргыз, элден бөлүнүп тоо арасында калат. Акас мерген кийик атып элин багат. Анын бир кула бээси болот. Кула бээ кула кулун тууйт. Кула тууйт. Акас мерген аксақалдар менен кенешип, кула тайды Ат-Башынын базарына алып барып, бир соодагерге он беш бээ, отуз атка алмашып, ал

жылкыларды ар бир түтүнгө эки ат, бир бээден бөлүп берет. Ал эми кула тайды сатып алган соодагер Олуж-Ата, Түркстанды Карай жол тартат. Бул учурда Манас баатыр Таласка көчүп келип, зериккенден чоролору менен ордо атышып, ууга чыгып эс алып жүргөн эле.

3.Аккула

Айдап бараткан жылкылардын ичинен Манас кула тайды көрүп жактырып, сынчыларына сыннатат. Сынчылар аны минтип сынайт:

Оң кулактын түбүндө,
Ак белгиси бар экен.
Ал кайыптан бүткөнүн,
Аныктаган белги экен.
Атасына карасам,
Суу түбүндө жаралган,
Кула бээ жалын тараган,
Суудан чыгып атасы,
Кула тай андан жаралган.

Манас аны отуз бээ, отуз кулун, отуз субайга сатып алып, атын Аккула көёт.

4.Ачбуудан

Акас мерген сур кулунду да сатат. Аны базарда минтип сынашат:

Арткы аягы майышчаак,
Алыска чапса жарабас.

Жакыныраак чабылса,
Кула тайдан калышпас. (КФ, 120-б.).

Акас мерген аны он беш бээ, он беш атка сатат.
Сур кулунду сатып алган соодагер Жолой дөөнүн
элин көздөй кетет. Базардан аны Жолой сатып
алып, атын Ачбуудан коёт.

5. Мааникер

Акас мергендин Кула бээси кийинки жазда дагы
бир кер мандай кулун тууйт. Акас мерген аны
жыйырма бээ, отуз атка сатат. Аны сатып алган
соодагер Маргалаң менен Коконду аралап,
Ташкенге барганда Ташкендин каны Көкөтөй
жактырып калат да, уулу Бокмурунга арнап сатып
алат.

Мандайы ачык кең экен,

Тулпарлык жайы бар экен.

Мааникер десем төп келген,

Алыска чуркаар мал экен. – деп, атын
“Мааникер” коёт.

Ошентип Кула бээниң кулундарынан Аккула,
Мааникер, Ачбуудан деген атактуу тулпарлар чыгат.

6. Эмне үчүн мындай болгон?

Бул эки вариантта
тең Кула бээ “кайыптан”
туулган касиеттүү мал.
Ал эми анын кулундарын

сурагандар да жөнөкөй адамдар эмес, жылкынын
сырын мыкты билген атактуу баатыр кандар
болгон. Ал кулундар кийин теңдешсиз тулпарларга
айланган.

7. Аксаргыл – Манас жоого минген аттардын бири.
Текестин ордуна кан көтөрүлгөн Тейиштин тоюнда
Манас баатыр Кыз Сайкалга каршы эр сайышка
ушу Аксаргылды минип чыккан. Аксаргыл
Манасты көтөрүп жүрө албай чабалдык кылыш,
Сайкалды жеңүүгө жолтоо болгон. (СО. 2.. 55-56)

Аксаргыл минип болкоюп,

Накери бутта чойкоюп,

Сыр найза колдо койкоюп,

Сырттан Манас жеңедү.

Кыз Сайкал ага кызыкты...

(СО. Манас – 2-китеп. – Ф: 1989 43.)

8. Жармандай

Кан төгүлгөн кармаштарга минүүгө Манастьай
алп баатырлар үчүн тандалма аттар гана жараган.
(СОВ боюнча) Көкөтөйдүн жылдык ашында Манас
Конурбай менен эр сайышка чыкканда
Алымсарыктын Жармандай деген күлүк атын
минип чыгат. Ошондо Манастьай баатырды
көтөрүп, мусулман калкынын намысын алыш
берүүгө жараган Жармандай тулпардын келбети
эпосто мындай сүрөттөлөт:

Кара сыны тайгандай,
Мээ кайнаган ысыкка,
Бет алышкан кызыкка,
Бээжин алты ай бузукка,
Кырк күн минсе моюбас,
Кызыл чыгып жоорубас,
Өркөчү бийик зээри пас,
Өрткө кирсе эрибес,
Коё берсе тушабас,
Качкан кайып узабас,
Чөлгө минсе суусабас,
Акжолтой жайы дагы бар.
Ал кайраты ашкере,
Азыр толгон чагы бар.
Мандайында багы бар.
Кулагында шамы бар.
Чуу укканда күчөгөн,
Тулпарлык жайы дагы бар.

(Ж.К.Орозобекова, “Манас эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары”. Бишкек – 1997-жс. 17-18-беттер)

9. Манас эмне үчүн ачууланды?

Көкөтөйдүн ашында Манастын жоктугунан пайдаланып, Нескара менен Жолой Бокмурундан Мааникерди бергин! – деп, чыр чыгарат. Аны айтып Бокмурун Кошойго арызданып ыйлап келет. Кошой алакандай кат берип, жайма көкул жаш

Айдарды Таласка жиберип, Манасты чакыртат. Манас Каркырага келип, калмактар Мааникерди талашып жатканын Копойдон угуп, ачууланып минтет:

-Кара калмак кыстаса,
Оңбай калган экенсин.
Кубат кетип боюндан
Болбой калган экенсин.
Алыс жүрүп өмүрүн,
Наалып калган экенсин.
Мааникер алса бу күндө,
Кырыңа чыгат түбүндө!
Эртеңки күндө эсирип,
Аккуланы албайбы!
Аркы күндө дардайып,
Керкабылан атыңа,
Суук укурук салбайбы.
Кайран Кошой абабыз,
Күпшүйүп жөө калбайбы!
Жана кытай таарынса,
Жана жулуп албайбы!
Кынык алыш алган сон,
Күндө тозок салбайбы!
Кайран кыргыз ошентип,
Сай тулпардан айрылса,
Сай кучактап калбайбы?!
Атандар жонго атпайбы,
Ат бүткөндөн айрылса,

Азамат шору катпайбы!
Атышпай атың бердин деп,
Азабын артық тартпайбы.
Акыреттик күнүндө
Тозокто Манас жатпайбы.
Мааникер берем дегенче,
Манасты өлдү десенчи!
-деп ошентип эр Манас.
Күүгүм туман көздөнүп,
Майлаган буудай жүздөнүп,
Заары көздөн төгүлүп,
Сырттандык сыры көрүнүп,
Жоо-жарагын камынып,
Ойдолотуп Кула атын,
Кайнап жаткан калмактын,
Так ортосун как жарып,
Жолой менен Нескара –
Жоболондуу буларга,
Аттын оозун бурду эми,
Аралап барып экөөнө,
Каарданыш турду эми:
– Алуучу душман сен эмес!
Алдырчу кыргыз мен эмес!
Чабуучу душман сен эмес,
Чаптырчу кыргыз мен эмес!

10. Манас канча жолу атынан ажырап, өкүнгөн?

1-жолу Алтайда: Бала Манасты колго түшүрүп же жайлап кел деп кытай каны Эсенкан жиберген Нескара дөө менен сайышка чыканда, Нескара Манас баатырдын сүрүнө туруштук бере албай, качып жөнөйт. Ошондо Манас алдындағы Айбанбозун камчылап, Нескаранын артынан кууп жетпей баратып бир өкүнөт.

2-жолу Алтайда: Ат-Башыга келип, Кошой алпа жолугуп, кеңеш сурап Алтайга кайткан Манас жолдо өз элиниң көчүнө жолугат. Атасы Жакыптан Жолойдун колун тозуп согушуп калган Акбалта менен Кутубийдин дайынынгуп, ат аябай жол жүрүп, согуш үстүнөн чыгат. Ошондо Манаска найза сундуруп, ач айкырык салып келе жаткан Жолой дөө, алдынан каршы чыккан Манастын сүрүнө туруштук бере албай, артка качат: “Манастын өзүн атып бер, өзүн ата албасан минген атын атып бер”, – деп ал көзгө атар мергени Каражойго жалынат. Каражой андып жатып, кытай, калмактарды алдына салып сүрүп келе жаткан Манастын Торучаар деген атын атып өлтүрөт. Атынан ажырап, курчоодо калган Манас ат күйүтүн тартып турганда Ат-Башыдан Кошой алп он эки миң кол баштап, Айбанбозду коштоп барат. Ошондо өчкөн оту күйгөн Манас Айбанбозду минип, каарданып, Жолой менен Нескаранын

колун талкалап, кытайдын чегине чейин сүрүп барат.

3-жолу: Көкөтөйдүн ашында Аккуласын байгеге кошуп жибергенин көргөн Конурбай Манасты эр сайышка чакырат. Ошондо Манас Аккуласын байгеге чаптырып жибергенине өкүнүп, Алманбеттин Сараласын сурап минип, сайышка чыгат

4-жолу: “Чоң казатта” Манас баатыр менен бет келишип сайыша албай качкан Конурбайды кууп баратып, алдындағы Айбанбоз аты жүрбөй калып, дарыяга акканда эр Манас дагы бир өкүнөт.

5-жолу: Чоң казатта жарадар болгон Манаска Алманбет, Чубак, Сыргак баш болгон жакын чоролору окко учканы тууралуу Ырамандын Ырчыуулу ыйлап кабар айтып келет. Ошондо Манас: “Асылдардан айрылып, кыйналып тириү жүргөнчө, туубай туна чөгөйүн, Манас болбой өлөйүн! – деп, Аккуласын жетелеп, Аккелтесин колго альп, кармашка чыгаар болгондо, Каражой уулу Шышшайдар андып жатып, “Манасты атсам оқ өтпөйт”, – деп, ал жетелеген Аккула атын атат. Ошондо жанындај көргөн атынан айрылып, жөө калган Манас:

- Азаптуу дүйнө, онбо! – деп,
Адамды атпай малды аткан,
Нааданга наалат, Жараткан!
Кагылайын Куламдын,

Жайылган жибек көкүлүн,
Белекке жыттап кетем! – деп,
Көкулүнөн бир тутам,
Берениң кесип алды эми.
Куркурата кур жыттап,
Куушуруп кармап бир жыттап,
Курдашым Кулам! – деп жыттап,
Берениң Манас көкжал кан,
Каарданып турду эми.

Жакын чоролору баш болгон канчалаган эр азаматтар менен Акула атынан ажырап, күйүп турган Манаска эр Бакай Таластан Тайбуурулду жетелеп барып мингизет. Манастын өчкөн отутирилип, Аккелтесин октоп, бир атканда Шышшайдары баш болуп, катар турган кытайдын сегиз канын атып өлтүрөт.

3. Манастын атынын ээри

Ак каңкы – алдыңкы кашы жазы жана тегерек формада. Бети оймо-чийме, күмүш менен кооздолгон. Ак каңкы ээрди кыргыз ээр деп да аташат.

10.Манас канча жолу жарадар болгон?

1-жолу: Эр Манас Ата журтун душмандан тазалоого аттанып чыгып, Текес канды жеңип, анын элине кан шайлоо укугун берет. Ошондо калмактар Алоокенин кордугунан улам, өз кызы Сайкалга улуту кыргыз экенин жашырып жүргөн Карабаны кан көтөрө турган болгондо, Кыз Сайкал каршы болот. Караба кызынын айтканына көнүп, Текестин эң кенже иниси Тейиши кан көтөрүүнү сунуштайт. Тейиши кан болот. Ошол Тейишин кандык тоюнда Кыз Сайкал менен беттешип, “өзүм алчу кыз экен, бекер жаралуу кылып албайын” деп аяган Манасты, өзүн калмак кызымын деп ойлоп жүргөн Кыз Сайкал кекенип, он колтугун найзасы менен жыра сайыш, жарадар кылат.

2-жолу: Эсенкан канча алп, дөөлөрү менен баатырларын жиберип, канча түрлүү амал колдонсо да жеңе албаган Манастын көзүн тазалап келгиле деп, Манастын аталаш туугандарынын бири Алооке кыргызды чапканда калмак арасына айдалган Усөндүн балдары Көкчөкөз менен

Көзкаманды жөнөтөт. Байлык бийлик үчүн өз ат-энесин кошуп, Ата журтун да сатып ийүүгө даяр Көзкамандар Манасты алдап, уу бергенде....

3-жолу: Манас чоң казатта Конурбай баштаган кытай, калмак, манжуу кандарын жеңип, Бээжиндеги Эсенкандын тагын ээлеп турганда ак сарайга ашпозчу болуп кирип, кууланып жүргөн Шыйкучунун жардамы менен Конурбай артынан андып келип сайыш жарадар кылат.

Көкчөкөз, Көзкаман, Шыйкучулар кандай сапаттагы адамдар?

Дүнүйө үчүн өз жерин, өз элин да сатууга даяр – өзүмчүл, күү, чыккынчы, таш боор, адамдар.

11.Манас баатырдын куралдары

1. Сырнайза – Манастын найзасы.

Найза – сайышууга ылайыкталган согуштук курал. Эпосто душман менен согушканда, же “келишүүдө” эки тараптан “жекеге” чыкканда жана “эр сайыш” оюунунда, аңчылык учурунда колдонулган.

Найза – узун жумуру жыгач саптуу, учтуу темир өзөктөн турат. Учтуу темир өзөктүн эки жагында курч миздүү “канатчалары” бар. Майдан учурунда таанымал болуш үчүн ар бир топтун өздөрүнө таандык желектүү же түпөктүү найзалары болгон. (Ал жыгач менен темирдин ашталган жерине бекитилген). Чабуул учурунда же душмандан коргонгондо найзалар жоокерлерге багыт берүүчү белгинин милдетин да аткарган.

2. Жаа – жебе атуучу жоокердик курал. Жааны дого сымал ийилген серпилгич катуу жыгачтын эки учунан жипти кере байлап жасайт. Жебенин түбүн жаанын керилген жибинин ортосуна (тептиресине) такап, ал жипти кошо кармап, кере тартып, түз мээленген нерсени көздөй коё берет. Жаа адамзат тарыхынын бардык доорлорунда согуштук беттешүүлөрдө, аң уулоодо, жамбы атууда пайдаланылган. Ал (б.з.ч.12 – 7-к) б.з.17-кылымына чейин колдонулган. Манас эпосунда Жаанын эмнеден, кантып жасалгандыгы “Чоң казат” бөлүмүндө кенири сүрөттөлөт.

3. Аккелте – Манастын мынтыгы. Ал Манастын негизги куралдарынын бири. Аны Төкөр уста Белөкбай жасагандыгын жана ал жөнөкөй эмес, жандуу мынтык экендиги жөнүндө айтыш, Бакай Манаска тартуу кылат:

-Төкөр уста Белөкбай,
Дөөтүнүн досу чоң уста,
Кундагын курчтан кердирип,
Ошо байкуш жасаган.
Жандуу мылтык Аккелте –
Тийгени жалын, күйгөн өрт,
Тигинен тийсе аткан ок,
Тутамдай сөөгү табылбайт.
«Көкжалым Манас алса» деп,
Айкөлүм, сенин өзүнө,
Ылайыктап жүргөм – деп,
Тартуу кылыш берди эми,
Кан Манастын өзүнө.

Аккелте касиеттүү мылтык. Ал согуш болор алдында керегеде илинип турса да өзүнөн өзү атылып, оозунан кан таамп калат. Алманбет Кытайдан качып келе жатканда да Аккелте өзүнөн өзү атылып кетет. Манас өлгөндө Аккелте Абыкенин колуна тийип, Семетей он экиге чыгыш, Букардан кайрылып келгиче атылбай коюп, Семетейдин колуна тийгенде гана атыла баштаганы – анын сырдуу курал экенин далилдейт.

4.Күрсү –бетме-бет салгылашууда колдонулган чокмор түрүндөгү курал. Күрсүнүн баш жагына тикен тиш темир чөгөрүлөт. Күрсүнүң найза сайышкандан кийин пайдаланып, анын соккусунан коргонуу үчүн калкан тозушкан.(СО, 1. 202).

5.Чоюнбаш – курсунүн бир түрү. Манас баатыр Зулпукор кылъычын сол жагына, он эки батман чоюнбашын оң жагына байланган. (СК, 2.184, 185) Макел-дөөнүн чатына кыстарған куралы “Үйдөй курсу чоюнбаш” болот. (СО, 4323)

6.Зулпукор – Манастын кылъычы. Асмандан түшкөн алты курчтун бири. Манас Баба-Дыйкан менен орткотош болуп эгин айдашып, андан түшкөн данга Аккуланы Кабачадан сатып алып жолдо келе жатса, бир ак сакалчан думана жолугат. Ак сакалчан думана Манаска асмандан түшкөн алты курчту берет Анын ичинде зулпукор да болот:

Мукабилдүү сырнайза,
Булгап колго алганы.
Астындағы чон Кула,
Атка камчы салганы.
Түн ичинде сууруса,
Өргтөй жаныш кызарган,
Уруштуу күндө узарган.
Тоону чапса таш кескен,
Денени чапса, баш кескен.
Шиберге койсо, ерт кеткен,
Шилтегени мұрт кеткен.
Зулпукор кындан алыптыр.
Аккула менен чуратып,
Кытайды беттеп калыптыр.

(Манас кыргыздардын баатырдык эпосу.
Б.Жакиев. – Б.2011)

7. Манастын Алты курчту алыши

-Алданын сүйгөн пендеси,
Келеринд болжоп билгемин.
Алда Таала Төнірден,
Аманат буюм беремин.
Кудай сүйгөн алты курч,
Асмандан түштү атайдын,
Арстан сенин өзүнө,
Берейин деп келемин,
Кынга салсаң алты курч,
Жаныңа жакын жолдошун,
Суурсаң кындан алты курч,
Чапканды жарчу жолборсун.
Казатка кирсең алты курч,
Сан колдон артық жолдошун.
Алты курчтун мыктысы,
Айкөлүм өзүң алууга,
Ат коюлган – Зулпукор.
“Айкөл Манас алат” деп,
Кудуреттин өзүнөн,
Чийилип койгон жазуу бар.
Акыры түбү буларды,
Ээсин таап бериз.
Калкыңа кайра барыңыз,
Семирип, сергип алыңыз.

Асмандан түшкөн алты курч,
Айкөлдүн берип колуна,
Аты Кызыр думана,
Кайра салды жолуна.
Тууганын тапкан эмедей,
Туралбай Манас сүйүнүп,
Кайтып барды Таласка.

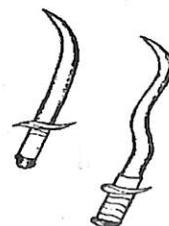
(Манас кыргыздардын баатырдык эпосу, Б. Жакиев, Бишкек – 2011-ж. 92-б.).

8. Наркескен – кылычтын эңчилүү аты. Наркескен СКВда Манастын кылычы экендиги айтылат:

Мына ошондо зор Манас,
Жоо жарагын шайланып,
Кыргын салчу Наркескен,
Кылычын ичен байланып,
Арстандай чамынып,
Айкөл Манас артык шер,
Казатка чыкты камынып (СК, 1. 88).

9. Ач албарс – Манастын кылычы. Бөлөкбай уста жасаган. Бөлөкбай Манастын кылычын айлап-жылдап узанып, кылдаттык менен жасагандыгы жөнүндө төмөндө мындайча айтылат:

Көмүрунө чыдабай,
Көп токойлор кыйылган.
Көөрүгүнө чыдабай,
Көп букалар союлган.

Сугатына чыдабай,
Көп булактар соолгон.

10. Кылычты кандай баалашкан?

Кылыч – кылыч жоокер куралы. Аны баатырлар пайдаланган. Ал атадан балага мураска калган ыйык курал болуп да эсептелген. Ошондуктан ага ар бир эле адам кол тийгизе берген эмес. Кылычты – бийликтин символу, дөөлөттүн белгиси катары жогору баалашкан. Ал эң мыкты сапаттагы “ак болоттун” жана “кара курчтун” өзгөчө кошулмасынан жасалган өткүр миздүү, учтуу курал. Эпосто кылычтын кооздолуп жасалышы жөнүндө мындай берилген:
Кубулган миздүү ак албарс,
Атандан калган кылычтын,
Байнеги кооз болсун деп,
Бооруна алтын чөгөрткөн.
Билеги кооз болсун деп,
Билдин сөөгүн саптаган.
Кабы кооз болсун деп,
Өтөгөндүн терисин,
Өз кырына каптаган.

(ЖКВ – Жаңыбай Коҗековдун варианты, 846-б)

12. Айбалта

Айбалта – байыркы согуштук курал. Курч темирден жарты айга окшоштуруп жасап, катуу

жыгач менен сапташкан. Мисалы: Бөлөкбай Манастын айбалтасын темир менен болоттон ширетип, ыргайдан сап саптап, алтын менен кооздоп жасаган.

13. Төө мылтык – төө үстүнөн атууга ылайыкталган чакан замбирек. Балким азыркы замбиректердин түпкү үлгүсү болушу да мүмкүн.

14. Жазайлар – 17-кылымдарда Алжирден чыккан мылтык. Бул мылтык жөнүндө маалымат эпоско кийинки манасчылар тарабынан кирсе керек. Себеби: Манас баатырдын доору андан бир кыйла мурда эмеспи.

12. Манас баатырдын курал-жарагын ким жасаган?

1. Төкөр уста деген сөздүн мааниси

Чындыгында Манас баатырдын курал-жарагын жасаган уста Бөлөкбай деген адам болот. Эпосто Бөлөкбайды «Төкөр» уста дейт. Бул сөзду окумуштуулар ар кандай чечмелешет:

Дөөгер уста – иранча чарчабас, кайраттуу уста. СКВдагы Бөлөкбай устаны Төкөр уста дегени ушул сөздүн бузулуп айтылыши болуу керек.

Дөөту уста – усталардын колдоочусу. Мис: “Төкөр уста Бөлөкбай, Дөөту менен дос болгон”, (“Сейтек”). Айтор кандай чечмеленген күндө да Бөлөкбай уста, темирге жан салган, өтө чебер да,

зергер да уста экендиги анын жасаган ишинен ачык көрүнөт. Бөлөкбай металдарды эң жогорку сапатта эритип иштетүүнүн мыкты жолдорун билген билимдүү да касиеттүү да уста. Ал Манас жана анын чоролору менен жоокерлерине жан дили менен кызмат кылып, курал-жарактарын жогорку деңгээлдеги чеберчилик менен жасайт. Ал жасаган куралдардын үлгүлөрү менен метал иштетүү

технологиясын окумуштуулар изилдеп-үйрөнүп, жаны муундагы заманбап курал-жарактарды жасашкан деген божомолдор айтылат.

Бакай Дөөкөр уста Бөлөкбайды Бадахшанга издең барып, андагы Кысар деген жерден таап, Самаркандағы Жамғырчынықына алыш келип, ал жерден көмүр оччуртуп, Манастын курал-жарагын жасаткан. (Ашым Жакыпбек, “Теңри Манас”, Бишкек “Кыргызстан” 1995-ж. 78-79-беттер).

13. Эр Манастын Каныкейге үйлөнүшү

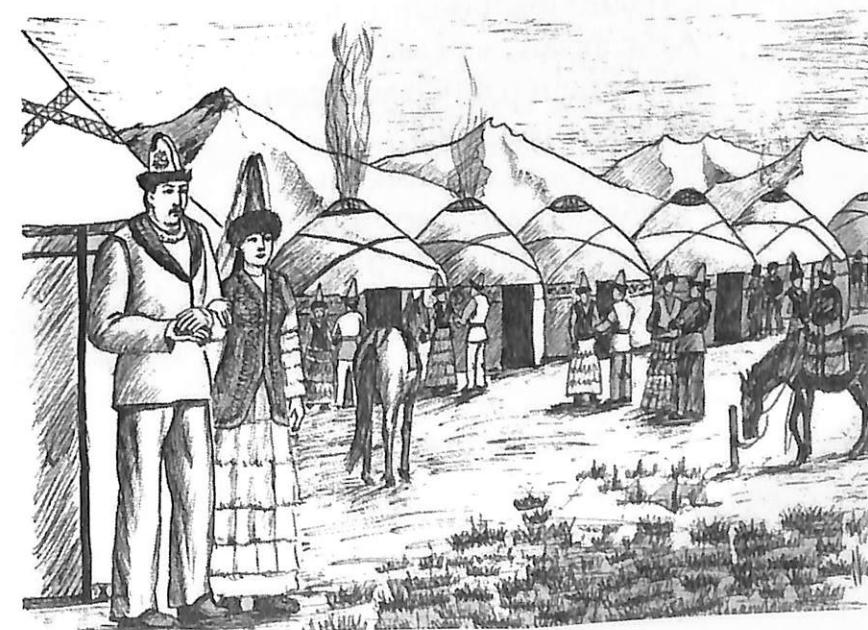
Манастын мурунку аялдары – Карабөк калмак каны Кайып даңдын, ал эми Ақылай Шооруктун кызы. Аларды Манастан женилип калыш, өз жанын куткарып калуу үчүн аталары тартууга берген. Ал эми Манастын Каныкейге үйлөнүшүнүн эки себеби бар: 1-Кыргыз элинин салты боюнча атасы куда түшүп, баласына аял алыш бериши керек.

2-Эл башында турган баатырдын ақылына акыл кошуп, үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган, дос менен мейманга жайыл дасторкон, элге күйүмдүү, эрге кароо, элдик баатырга татыктуу жар керек болгон. Каникейде мындай сапаттар бар. Ал эми Карабөрк менен Ақылайда жок эле.

?: Бул жөнүндө Алманбет кайсы эпизоддо эскерет?

2. Кыргыздын салтын сыйлаган Санирабига

Манас күйөлөп келерде Санирабига алдын ала сураштырып кыргыздардын боз үйдө жашаарын билет. Букар менен Кыйба-Бадандан чебер-уздарды алдырып, Бадакшан менен Гысадардан колунан көөрү төгүлгөн усталарды чакыртат. Ак теректен кереге-үүк жасатып, түндүгүн ак кайындан ийдирип, босого-каалгасын Жызактын арчасынан чаптырып, оюу-чийүүлөрүн Багдаттан алдырган зергерлерге алтындытып чийдирет. Ал эми Кереге чатырашын түркүн түс кылыш боётуп, көктөөсүнүн бетине берметтен жылтыр чөктүрөт. Узүк, туурдуктарына Самаркандын ак була жүндүү койлорунун жүнүнөн бастырып боз үйлөрдү жасатат. Ошентип

ал кыргыз элинин салтын сыйлап, шаардын
четиндеги дарыянын жээгине **kyrk bir** боз үй
тикирип, кызматына ар бир үйгө бирден нөкөр
коюп, күтүп жатат.

Кайран кызың Саанира,
Акылы элге жарыя.
Кең Букардын четинде,
Жемиш бактын ичинде,
Салкын жайдын сонуну,
Дарыянын жээгине,
Жасалгалап, кыз асемдеп,
Кырк бир боз үй тигилтир,
Кырк бир боз үй тиккени,
Кыргыз наркын Сани кыз,
Сураштырып билилтир.
Атак алган кыргызга,
“Келин болуп барсам” деп,
Келберсиген Манастын,
Теңи болуп калсам деп,
Улуу кыргыз журтунун,
Салтын сыйлап жүрүлгүр.
сантары тузүүчү-автордун калемине

(бул ыр
таандык)

3.Каныкейдин ата-энеси
Атасы – Темиркан,
Апасы – Акмама.

14.Манастагы ыйык ант

Манас баатыр Таласка келип, жоокерлерин эс алдырып алды да, Анжияндан Алоокенин, Алайдан Шооруктун, Ташкенден Панусканын кордугунан элди биротоло боштууну чечти. Бул жүрүшкө аттанаардын алдында Кошой дөө баштап, баары кылыштарын жылаңачтап, эки алаканга туура кармап, сыңар тизелеп отуруп, ант беришти:

Кошой:

- Ала-Тоо Талас жеринди ал, Манас!
- Анжиян, Алай элинди ал, Манас!

Манас:

- Азап тарткан элимди,
- Атадан калган жеримди,
- Ажыратып албасам...
- Төбөсү бийик Көк урсун,**
- Төшү түктүү жер урсун!**
- Ак келтенин огу урсун,**
- Көк милтенин чогу урсун!**

Ошондо Манаска кошуулуп калың кошуун кошо ант берди. Кошой Аккелтенин огун тиштеди да Манаска берди. Манас тиштеп аны Бакайга берди. Андан кийин ок колдон колго, тиштен тишке өттү. Ар кимиси тиштеген сайын:

– Урсун! Урсун! Урсун! – деп ант берип турушту. Ал ант жел менен кошо обого көтөрүлүп,

жанырыктап далай жерге угулуп жатты. Бул эзелген келаткан ыйык ант эле. Ант бузулбайт, бузганды ант урат, жалгыз жаны эмес, укумтукумуна да доо кетет. Анткени ант ыйык!

Ой жүгүрт:

Мындаи ыйык ант бүгүн да керек эмеспи?

Манастын анты:

Ай түяк ак боз бээни курмандыкка чалыш, канына баары колдорун малып, ынтымагыбызды бузганды, чыккынчылык кылганды:

*Аккелтенин огу урсун!
Ак милтенин чогу урсун!
Төбөсү бийик көк урсун!
Төшү түктүү Жер урсун!
Төбөсү ачык көр урсун!* – дешип

тоо жанырта ант беришти.

(Ашым Жакыпбек, "Теңири Манас", Бишкек
"Кыргызстан" 1995-ж. 169-71-беттер)

15. Эпостогу медициналык аспаптар:

1. Тинтүүр

Тинтүүр – элдик медицинада колдонулган аспап. Эпосто тинтүүр жарат алган адамдын денесине туруп калган жаанын огун, ж.б.

куралдардын сыныгын таап, канча терендикте жатканын билүү, ордунаң копшоо үчүн пайдаланылган. Алтын, күмүш, темир зымдан, айла кеткенде табылғыдан да жасашкан. Манас эпосунда тинтүүрдүн коргошундан жасалган түрүн колдонушкан.

"Сөөккө жакын ок бар деп,
Коргошун тинтүүр салыптыр".
(СО, 572-б. КФ, 516-б)

Жараты оор жоокердин,
Жастык коюп башына,
Ок жуткуруп окшутуп,
Тинтүүр менен түрткүлөп,
Житкен окту копшотуп,
Аштар алып колуна,
Тилип жаткан андан көп,
Колу-буту сынганды,
Шакшак таңып мөңкүтүп,
Минип жаткан андан көп,

2. Аштар – кыргыздардын элдик медицинасында колдонулган байыркы аспап. Кош миздүү болоттон жасалган курч бычак. Аштар менен жараттагы бузук канды чыгарышкан. Эпосто Аштарды денеге сайылып, чыкпай туруп калган жебенин сыныгын же окту тилип чыгарып алуу үчүн колдонушкан.

Сом этине калды деп,
Чыкпай туруп алды деп,
Аштар алып колуна,
Тилип жаткан андан көп (CO, 1. 287)
же

“Токтогон окту аштарлап,
Тилип жаткан андан көп”
(KB, 1. 130, Энциклопедиядан)

Аштар менен тилип алуу ишин – аштарлоо
дешкен.

16. Манас колдонгон дарылар:

1. Байтал бээниң сүтү

Манасты Кекчөкөз менен Көзкамандар
уулантканда, Кошой аны байтал бээниң сүтү менен
дарылап айыктырат.

(А. Жакыпбековдун вариантында)

2. Кашкардын кара дарысы

Кайнатма кара дары – жарат менен сыныкка
колдонулган. К.К. Юдахиндин кыргызча-орусча
сөздүгүндө кайнатма кара дары – апийим деп
болжолдонот.

“Кайнатма кара дарыдан,
Кайран катын Каныкей,
Жарасына салды эми”. (СКВ, 2. 226)

Кайнатма кара дары деп аты айтып тургандай
кайнатылып (же эритилип) жаратка же сыныкка
сүйкөгөнүнө караганда мумуя болсо керек. (*Манас*
энциклопедия Бишкек – 1995-ж. 256-б.)

Ал эмикыргыз элиниң “Жаныш-Байыш”
эпосунун О.Урманбетов айткан вариантында *Апы*
деп кыргыздар Апийимди айтышкандыгын эскерет.

Медет – кан токтотуучу дары.

Аргын кандын Ажыбай,
Шири каптын ичинен,
Жанаякты алды эми.

Кулазыктан томкоруп,
Медет деген бир дары,
Баса-баса салды эми.
Алты-жети жанаяк,
Чардары кылыш жуткузса,
Казактардын эр Кекче,
Ооруган жери басылып,
Уматтай көзү ачылып...

(К. Жекшелаев, Манастануу Б. 2011-ж. 46-48-б.)

Манас эпосундагы бул дары-дармектердин колдон-
улушу кыргыз элиниң медицинасы жөнүндө кабар
берет.

Сөздүк:

Чардары – аралашма дары.

17. Манас жана анын чоролору согушта эмне менен тамактанышкан?

1. Күл азық – кыргыз элинин байыркы тамагы. Ал жылкынын, уйдун, койдун, кийиктүн ж.б. этинен жасалып, көпкө чейин бузулбай сакталғандыктан узак сапарга, ууга, же казатка аттанган жоокерлердин пайдалануусуна ынгайлуу болгон. Күлазыкты жасоонун өз эрежеси (технологиясы) бар. Союлган малдын этин алгач бышырып, кургаткандан кийин сокуга салып жанчып же жаргылчакка тартышкан. Алгач союлган малдын өз майына, андан кийин ун же талкан аралаштырып, туз салып, эки жолу куурушкан.

Эпосто Манас жана анын чоролору согуштан кыска убакытка тыным алган учурда **кул азық** ичиш, күчтөнүп алыш турушкан. Мисалы: “Чоң казатта” Конурбайдын жер жайнаган көп колу менен салгылашта чаалыккан чоролор Желмаянга жүктөп келген күлазыктан ичишип кайра аттанып согушка киргени төмөнкүдөй айтылат:

Жалпак өркөч Желмаян,
Кан Манастын кара нар,
Башында алтын нокто бар,
Кара жанын аябай,
Күчтөп келген Желмаян,

Каныкей берген күлазык,
Жүктөп келген Желмаян.
Эр Манастын кырк чоро,
Кызыл кыргын урушта,
Күлазыктан ичишип,
Жабыла атка минишип,
Кайра урушка киришип,
Кайнап кыргыз барыптыр.
Кабылан Манас баш болуп,
Кайрадан уруш салыптыр.

2. Мээр чөп

Эпосто **кул азық** адамдар үчүн гана эмес, аттар үчүн да **мээр чөптон** чакан көлөмдө жасалары айтылат:

Кагылайын уулдар,
Ала жүрсөң “кул азық”,
Атка берер “мээр чөп”,
Каран күн башка түшкөндө,
Кереги мунун тиет деп,
Кудус менен Мысырдан,
Муну койбой алдырган,
Бармактайын чайнаса,
Адамдын мээрин кандырган.
Беш талын катышп чайнатса,
Тулпардын суусун кандырган.
Шири капка бекитип,
Бүктөп берген эмеспи.

(СК, 2. 175).

Окуучунун ой жүгүртүүсүнө 7 суроо:

Кымбаттуу окуучу! Балкимбул китептеги атажөнүндө сен мурда анчалык билген эместириسىң тарыхы жана элдик баатырыжөнүндө сенде жаңы көргүң келсе, өзүңө өзүң төмөнкүдөй суроолорду берип, ага жооп издең ойлонуп көрүүнү сунуштайм. Мындай аракет өз элиндин улуттук өзгөчөлүктөрү тууралуу көз карашыңды байытууга да жардам берет.

1. Мен бул китеptи окуп чыгып, кандай жаңы түшүнүктөргө ээ болдум?
2. Манас эпосундагы бул жаңы маалыматтар мага кандай таасир калтырды?
3. Бул эмгекти окуп-үйрөнүү менен мен өзүмө кандай пайда алдым?
4. Манас эпосу жөнүндө окуп-үйрөнүү мен үчүн кызыктуубу? Ал эмне үчүн кызыктуу?
5. Манас эпосунан дагы кандай маалыматтарды билгим келет?
6. Мен бул китеptен Манас баатырдын кандай ёрнөгүн үйрөндүм?
7. Автордун бул эмгеги анын кайсы эмгегинин уландьысы деп эсептейм?

Өмүр баян

Белгилүү балдар жазуучусу, окумуштуу Кармышаков Аман Нурдин уулу Токтогул районунун Өзгөрүш айылында 1963-жылы 21-майда туулган. 1980-жылы “Өзгөрүш” орто мектебин, 1981-83-жылдары Курп-Сай, Таш-Көмүр ГЕСтеринде сүрөтчү болуп иштеген. 1993-жылы КМУнун журналистика бөлүмүн аяктап, ошол эле бөлүмдө окутуучу, “Мектеп” басмасында бөлүм башчы, Кыргыз билим берүү академиясынын этнопедагогика бөлүмүндө ага илимий кызметкер, Бишкектеги №86-мектепте адеп сабагынын мугалими болуп эмгектенген.

Аман Кармышаков 1984-жылы борбор шаарга келгендөн баштап эле Беганас Сартов атындагы “Тоо жылдызы”, жана Жазуучулар Союзунун алдындагы А. Осмонов атындагы “Дүбүрт” адабий-чыгармачылык ийримдерине активдүү катышып, балдарга арналып жазылган ырлары бир нече жолку сынакта 1-орунду алып, Кыргыз ССРинин Маданият министрлигинин 1-2-даражадагы дипломдорун жана мактоо баракчаларын алган.

Алгачкы эмгеги “Ойчул бала” үч жолку талкуудан кийин “Тоо жылдызы” адабий-чыгармачылык ийрими тарабынан 1984-жылы эле басмага сунушталган, бирок, өз чыгармачылыгына жоопкерчилик менен караган жаш талапкер, ал китебин басуудан баш тарткан. Ошентип ал он төрт жылдан кийин 1998-жылы гана

жарык көрүп, башталғыч класстардын мугалимдери жана окуучуларынын колдон түшпөгөн сүйүктүү китебине айланган. Бул эмгек окурмандардын суроо-талабына байланыштуу 2008-жылы ондолуп, алымча-кошумчалар менен “Майрам ыры” деген атальышта 1999-2002-жылдары эки ирет жарык көргөн. Ал өзгөчө “Күз берекеси” майрамын уюштурууда бир нече жылдар бою мектеп сахнасынан түшпөй келди. Бул эмгек окурмандардын суроо-талабына байланыштуу 2010-жылы өзгөртүлүп, кайрадан басылган. Жазуучу-жылан” (2001); “Пил кантип ыйлады?”(2000); “Ок тамгалар”(2004); “Пил кантип ыйлады?”(2002); “Жандуу (2009); “Телекитең” (2009), “Асман дөө” (2011); “Сыйкырдуу Жангир”(2011); “Тентектикли таштадым” (2011); “Пил кантип ыйлады?” Өзгөртүлүп экинчи басылыши (2011-ж); “Сыйкырдуу отургуч” (2011-ж); “Сөздүн салмагы” (2013-ж); “Таш бака” (2012); аттуу жомок китечтери басылып чыккан. Булардын ичинен “Хан дарбыз” менен “Жандуу тамгалар” – “Хан арбуз” 2002-ж. Нооман Каримовдун котормосу, менен өзүнчө китең болуп чыкса, “Жандуу тамгалар” аттуу китебинен “Акыра менен арстан”, “Акыра менен коделек” жана “Айлакер коён жана эр жүрөк короз” аттуу жомоктору Нургүл Иманбердиева-нын котормосунда “Акыра – Жираф” (2010-ж.) деген ат менен орус-кыргыз тилдеринде жарык көргөн. Автор мындан тышкary да “Манас” эпосун балдардын тилинде сүйлөтүүгө багытталган “Манас тарбиясы” (2013-ж) аттуу эмгектин автору.

Өзгөчө Аман Кармышаковдун башталғыч класстарда “Адеп” сабагын окутууга арналган “Адеп алиппеси” (2004-ж) аттуу эмгеги жарык көргөндө “Адеп” предметинин мугалимдери гана эмес, ата-энелер да кубанганын бүгүн эч ким тана албас. Анткени бул эмгек, адеп сабагы учун жазылган эң алгачкы окуу куралы болчу. Бул чакан эмгеккийин башталғыч класстар учун алгачкы окуу китечтерин иштеп чыгууга да негиз болуп бергендин бүгүн ал окуу китечтеринин авторлору эскерип калышат. А. Кармышаков мындан сырткары 1-класс учун “Адеп Үлгүсү” (2007-ж); 2-класс учун “Өрнөктүү бөбөк (2008-ж) аттуу кошумча окуу куралдарын, “Адеп” 8-класс (2011ж); негизги окуу китеби, “Адеп” 6-класс (2010-ж); “Адеп” 9-класс (2011-ж); “Адеп” 10-класс (2012-ж.); “Адеп” 5-класс (2013-ж), аттуу кошумча сынак окуу куралдарын жазып, басып чыгарган.

Ал учурда Кыргыз билим берүү академиясынын социалдык-гуманитардык предметтер лабораториясынын илимий кызматкери (“Адеп” предметин жетектөөчү адис) болуп эмгектенет.

Жөндүү сын-пикирлер жана сунуштар болсо, бул телефон аркылуу кайрылыңыздар. 0771-38-71-72.

МАЗМУНУ

1.	«Манас Гимни».....	3
2.	Туула элек Манастан кимдер корккон?.....	4-9
3.	Манастын бала чагындагы окуялар.....	9-17
4.	Бала Манастын алгачкы ураандары	17-22
5.	Эр Манастын Таласта той бериши.....	23-25
6.	Манас канча жолу кан шайланган?.....	26-33
7.	Манас баатырдын колдоочулары	34-37
8.	Манастын туусу	38-40
9.	Манастын жоо кийимдери.....	40-45
10.	Манастын минген аттарынын сырсы.....	45-56
11.	Манас канча жолу жарадар болгон?.....	56-57
12.	Манас баатырдын куралдары	57-64
13.	Манастын курал-жарагын ким жасаган?.....	64-66
14.	Эр Манастын Каникейге үйленушу	66-68
15.	Манаастагы ыйык ант	69-70
16.	Эпостогу медициналык аспаптар	70-72
17.	Манас колдонгон дарылар	72-73
18.	Манас жана анын чоролору согушта Эмне менен тамактанышкан?	74-75
19.	Ой жүгүтүүсүнө 7 суроо	76
	Өмүр баян	77-79

Манас өрнөгү.

Жасаллаган Аман уулу Атай.

Сүрөттөрүн тарткан Абданбек Кармышаков.

Нускасы 1000 экз. Келемү 5,0 басма табак. Ченеми 60x84/16

«Айат» басмаканасында басылды. Бишкек ш. Ташкент кечесү 60.